

NÉMETH LÁSZLÓ A MONOGRÁFIÁK TÜKRÉBEN

POLITIKA ÉS ERKÖLCS,
„KELET” ÉS „NYUGAT” VISZONYÁNAK KÉRDÉSEI
NÉMETH LÁSZLÓ ÉLETMŰVÉBEN

A Németh László-irodalom a legutóbbi években új műfajokkal és színekkel gazdagodott. A korábbi, rövidebb lélegzetű kritikák, esszék, tanulmányok, visszaemlékezések után most egymást követik a monográfiák: a Németh László-problematika *egészét* vagy legalábbis minél nagyobb szeletét felvázoló pályaképek. Az ilyen vállalkozások magukban hordják a kérdést: lehet-e egyáltalán egészében látni és láttatni Németh László életművét, van-e egység a gondolatrendszerben, és ha van, miben mutatható fel.

A kérdés szinte Németh László írói fellépésével egyidős. De míg a korábbi viták – kezdve Gaál Gábor álláspontjával – inkább a különböző műfajok mentén húzták meg az életmű választóvonalait, most a folytonosság és megszakítottság viszonya került előtérbe. A különböző válaszoknak ideológiai konzekvenciái is vannak: mikortól és meddig vállalható fenn tartások nélkül Németh László öröksége, vannak-e (akár politikai természetű) cezúrák benne?

Az újabb megközelítések közül Király István akadémiai előadása az *egység* szempontjait, a változások mögött az eszmei folytonosságot hangsúlyozza. Grezsa Ferenc könyve Németh László vásárhelyi korszakáról mintha inkább a szakaszhatárt akarná felkutatni, és azt – másokkal vitázva – már az 1945-ös évben kijelölni. Művében egy olyan ember drámája bontakozik ki, aki szakítva gondolkodása korábbi kereteivel (kategóriarendszerével, magyarságtipológiájával) már 1945-től azonosul az új társadalom programjával, benne tevékeny részt vállalna, de sorozatos visszautasítások érik.

Sándor Iván és Kocsis Rózsa munkája¹ egy-egy, a pályát végigkísérő eszme középpontba állításával a problematika folytonosságát sugallja. Az életmű vezérlő eszméjeként felmutatott két idea: a Kocsis Rózsa kiemelte „minőség” és a Sándor Iván által jellemzett „üdvtan” voltaképpen nagyon közel állnak egymáshoz. A szerzők értelmezésében mindkettő az emberi élet morális küldetését, a személyiség kiteljesítésének parancsát fejezi ki. Kocsis Rózsa terminusával Németh László pályájának „gondolkodó-moralista igényét”,² vagy ahogy Sándor Iván megfogalmazza: „élet és mű... közös hajszáját azért, hogy együttesen etikai hatássá érjenek”.³

A „minőség” persze Németh Lászlónál ennél szélesebb, nemcsak etikai vonatkozású ideál. Kocsis Rózsa azonban elsősorban mint szépirodalmi művekből kibontható erkölcsi norma, mint a személyiségfejlődés számára kirajzolt irány foglalkoztatja. Ezért kevésbé fejt ki a minőségfogalom másik, jóval problematikusabb szálát: a minőség társadalmi–gazdasági–nemzeti programját, igényét egy történelmi alternatíva felrajzolására.

Sándor Ivánt viszont – noha az üdvtan erkölcsi tanítását állítja középpontba – elsősorban éppen ennek az üdvösséskereső morálnak a *történelemalakításhoz* való viszonya érdekli, e viszony összes kérdőjével és élő problémájával együtt.

Kocsis Rózsa morális-pedagógiai és Sándor Iván morális-történelmi-politikai kérdésfeltevése között tehát mindenképpen van jelentéskülönbség. Ez összefügg a két könyv műfaji és értékkülönbségeivel is. Sándor Iván műve *perirat* Németh Lászlóért és Németh László ellen. Egyetlen és valószínűleg befejezhetetlen drámai polémia a Németh László-i

¹ Sándor Iván: *Németh László üdvтана tanulmányainak, drámáinak, önvallomásainak tükrében*. Gondolat, 1981.; Kocsis Rózsa: *Minőség-eszmény Németh László szépirói műveiben*, „Elvek és utak” sorozat, Magvető, 1982.

² Kocsis Rózsa: i. m. 13.

³ Sándor Iván: i. m. 10.

gondolatrendszerrel, amelynek éppen ezért a neuralgikus pontjait keresi. Számára Németh László életműve kihívás – amelyre elfogadással és elutasítással, kritikával, vitával kell felelni, és amely megengedi, sőt szükségessé teszi a művek rangsorba állítását, olykor szigorú megrostálását, sikerek, kudarcok, tévedések felmutatását.

Kocsis Rózsa másra vállalkozik. A Németh László-életmű bejárásához „*útikalauz*” kíván adni Németh László új és régi olvasóinak. Az ilyen „*útikalauz*” a vállalkozása jellegénél fogva a művek teljes körének bemutatására törekszik, és szinte minden tárgyát egyforma tisztelettel méltatja. Kevés benne a kritika, a polémia, az elidegenítő effektus.

Mégis: *kár, hogy így van*. Mert éppen a Németh László-pálya karaktere, a Kocsis Rózsa által is hangsúlyozott „gondolkodói-morális jellege” követelné meg, hogy műveit mint a 20. század nagy emberi-erkölcsi-társadalmi problémáinak megoldására adott *javaslatokat* értelmezze. Egy megoldási javaslatot pedig akkor kezelünk rangján, ha az ismertetés és méltatás mellett a magunk részéről *döntünk* is a javasolt életmodell felől. Az állásfoglalás kényszere megkövetelné, hogy Németh László gondolatrendszerének faggatója állandó vitában szembe-süljön mind a védő, mind a vádló szerepével; hogy megküzdjön az életműben rejlő programjavaslat vonzásával és gyengeségeivel is; hogy tisztázza: egészében vagy részeiben fogadja-e el értékeit (netalántán egy érvényét veszített magatartás történelmi illusztrációjaként kezeli); végül, hogy megkockáztassa saját ellenjavaslatait is.

Kocsis Rózsa méltatásából persze nélkül is kiderül, hogy Németh László jó író. Sőt: az is, hogy világirodalmi jelentőségű író. Németh László maga azonban ennél is több akart lenni. Az ő ügye írói-, emberi-, gondolkodói *vállalkozás*, a történelem kérdéseire példaéletek felmutatásában megfogalmazódó *válaszkísérlet*. A kísérlet sikerét lehet vitatni vagy elfogadni: éppen az ebben való döntés az, amelynek felelősségébe és gondolati küzdelmeibe a Németh László-elemzőnek leginkább

be kell avatnia olvasóját. Ennek a gondolati küzdelemnek az igazi sodra hiányzik Kocsis Rózsa monográfiájából, és ez teszi hitelessé – a szokásos irodalomtörténeti, bibliográfiai apparátus szándékos elhagyása mellett is – Sándor Iván könyvét.

Hiába különbözik azonban a két monográfia érdeklődésének iránya, a Németh László-pálya néhány megkerülhetetlen kérdése mindkét írásban szembesítésre érdemesen bukkan fel. Közülük talán a két legérdekesebb probléma a „keletiség” – „nyugatiság” viszonya és értelmezése Németh László munkáiban, valamint a két szerző álláspontja az *életmű tagolásának* régi vitájában.

Mindkét elemzés Németh László tájékozódásának erős morális töltését tekinti az életműben levő egység legfőbb hordozójának. Ennyiben tehát a hagyományos vitában mindkettőn a pálya egységes értelmezése mellett voksolnak. Műveik szerkezeti tagolása viszont az azonos problematika keretein belül kibontakozó válaszkülönbségekre, a különböző periódusok hangsúlyeltolódásaira is utal. Az arányok már különböznek. Kocsis Rózsa inkább a központi gondolat: a minőség-egszmény folytonosságát, Sándor Iván pedig a Németh László-i idea alakváltozásait látta élesebben. Kocsis Rózsa ugyan részletesebben nem fejt ki, mit tart a periodizáció lehetséges elvének, de műve tagolásából az tűnik ki: a minőség-egszmény alakulásában 1945-öt tekinti korszakhatárnak. A kötet két részének címválasztása szerint az 1945-ig terjedő időszakban Németh László „a minőség forradalmára”, míg ezután „az etikummal megemelt minőség tanítója”.

Ez a szerkesztés részletesebb kifejtés nélkül is azt sugallja, hogy 1945-ben Németh László érdeklődése, problémalátása etikai irányú fordulatot vesz: a társadalmi terepen közvetlenül is tevékenykedni akaró reformerből, szellem és történelem „forradalmárából” az erkölcs „tanítója” lesz. A minőség eszerint először inkább a személyiség radikális, történelmi- politikai szintéren is történő önkifejezése, a világgal szembenálló és azzal minden szférában harcoló ember lélekállapota és (tévedé-

sektől és önkényességtől sem mentes) nemzeti programja. A második szakaszban viszont a minőség elsősorban morális töltést, etikai sugárzást kapna, „utópiából” „erkölcsi igénnyel táplált antropológikum” lesz, amely a morális indítékú cselekvés, a szeretet és irgalom parancsai révén a nemzet mellett az embe-
riségben is gondolkodó, messianisztikus humanizmussá válik.

Ez a korszakolás egyfelől helyesen érzékelteti a morális kérdések középpontba kerülését Németh László érdeklődésében. Másfelől viszont sajnos nem fejt ki érdemben a belső címekben rejlő utalást: a „forradalmár” szerepének eltolódását a „tanítói” szerep felé. Ezt annál inkább fájlatjuk, mert az etikai elem egyre nagyobb térnyerése Németh László gondolkodásában kevésbé köthető az 1945-ös határvonalhoz. Amiben ez az esztendő érzékelhetőbb változásokat hozhatott, az éppen a történelmi fordulatot logikusan követő attitűdváltás a társadalommal szemben. Az átfogó társadalmi programok alkotója, a radikális reformer, a „tervhalmozó” feladatválasztása ez idő tájt a személyiségépítés, az életmodelladás irányában szűkül-mélyül, történelemalakítás és emberformálás viszonyában a hangsúlyok eltolódnak.

De ebben a korszakhatár nem is feltétlenül csak az evidensen kínálkozó 1945-ös esztendő. Sándor Iván pl. még egy hasonló fontosságú belső határvonalat húz meg. Gondolatmenete szerint a Németh László-életmű fő problémája, a periodizáció lehetséges szempontja *egyéni üdvkeresés és történelmi cselekvés*, a „homo moralis” és a „homo politicus” összehangolásának módja.

Mit jelent értelmezésében Németh László üdvtana? A személyiség üdvösségkeresését, harmonikus kibontakozásának és morális fölmagasztosulásának vágyát, amely a „gyülekezeti ösztönnel” párosul. Lényege a törekvés, hogy az egyén „megtalálja önmaga másságának másokat is szolgáló kibontakoztatását”.⁴

⁴ Sándor Iván: i. m. 19.

Sándor Iván tehát egyéni üdvösség és történelmi cselekvés viszonyát alapul véve jelöli meg a különböző periódusokat Németh László pályáján. Az elsőt 1936–37-ig *a közösségi cselekvésben való üdvösségkereséssel* jellemzi, ez az út viszont egyoldalúan morális kiindulása miatt Sándor Iván szerint eleve politikai kudarcra van ítélve. A következő periódust ennek a törekvésnek a válságával, az átmeneti kitörési kísérletek után (1942-től véglegesen) az *önmegőrzésbe való visszahúzódással* határozza meg. Végül az 1945-től kezdődő újabb szakaszban az elvont eszményekkel való szakítást, a *valósághoz való visszatalálás révén a történelmi jelenlét vállalását* emeli ki.

E tagolást a következőképpen tölti meg tartalommal: Az írói-emberi vállalkozásába kezdő Németh László kb. 1936–37-ig önnön „üdvét” is a történelem alakításában reméli megtalálni, programjában együtt szerepel az önkibontakozás és a nemzetmegváltás. „Ideája a történelmi önalakítás, melyben egyéni üdvösség és embertörténet egyet jelent, egyet akar.”⁵ De Sándor Iván szerint már elhivatottsága szerkezetéből is következik, hogy a kitűnő esszéíró zavarossá válik, amint a társadalomszervezés területére lép. Ennek oka nemcsak elemző módszerének hibája, hanem a küldetés elhibázottsága. „Az üdvözülés mint egyetlen cél a politikai taktikában felhasználhatatlan.”⁶ Az abszolút morális tisztaságra törekvő személyes üdvözülés vágya a közéletben végül is meddőségre van ítélve:

„Az olyan alkat, amelyik jottányit sem szeret engedni a maga tisztességéből, ezen a terepen gyorsan zavaros vizekre téved, olyanokra, amelyekben csak sodrásokra, árra–apályra figyelve, kerülő utakat is vállalva lehet az elképzeléseket megvalósítani.”⁷

Németh László viszont szerinte a morál és csakis a morál igényével közelít a politikához. A magánerkölcs példaéletre vonatkozó követelményéhez hasonlóan példaországot „elit

⁵ Sándor Iván: i. m. 51.

⁶ Sándor Iván: i. m. 90.

⁷ Sándor Iván: i. m. 90.

nemzetet” akar – a politika, a közéleti harc terepére merészkedő üdvtana eleve elhibázott és irreális vállalkozás.

Noha a pálya vitatható pontjai, közéleti kudarcai mintha Sándor Iván tételét igazolnák, azt hiszem, van helye e periódus másfajta értelmezésének is. Sándor Iván elemzéséből úgy tűnik, hogy a politikára „kívülről” ráerőszakolt erkölcsi elvet helyteleníti Németh László elgondolásában. Holott az erkölcs az élet egyetlen területéhez képest sem külső, idegen jelenség. A politikának *van* immanens erkölcsé, és ez – egészséges körülmények között, meghaladva az ún. „boldogtalan tudat” széthasadságát – nem valami másféle, külön erkölcs. Németh László nem abban téved, hogy morális szempontokat és célokat keres a társadalomformáló politikában, hanem abban, hogy *nem* a politika törvényeinek és állapotának analizéséből jut el a morális politikai cselekvés lehetőségéig. Nem a politikával szembeni erkölcsi igényessége túlságosan magas, hanem társadalmelemzésének (amelynek része az erkölcsi szféra elemzése is) az igényessége és pontossága nem elegendő.

Történelemalakítás és egyéni üdvösség közös keresése azonban – ahogy Sándor Iván helyesen mutat rá – válságba jut. Ez a válság szerinte először az 1935-öt követő esztendőkből (1936–37 körül), majd átmeneti próbálkozások után végleges formában 1942-ben szakad Németh Lászlóra. Igazi oka a méltó történelemalakítás lehetőségeinek elvesztése. Ezt az érzést először az Új Szellemi Front és a reformtörekvések kudarca, majd a már tömbökben és nem kisnemzeti méreteken alakuló világpolitika perspektívája idézi föl. „Kibontakozni csak az a néptud, amelyik a maga lelke igénye szerint alakíthatja államát, társadalmát, s ezt a lehetőséget a Duna-menti kis népek eljátszották.”⁸ – utal Sándor Iván Németh László következtetésére.

A történelemalakításról kényszerűen lemondó ember a pálya második, legválságosabb szakaszában az egyéni üdvösség-

⁸ Sándor Iván: i. m. 135.

keresésbe, az önmegőrzésbe húzódik vissza. Sándor Iván az ekként jellemzett korszaknak a „kilépés a történelemből” címet adja. Elemzése szerint a *Villámfény*nél követő drámákban (*Bethlen Kata*, *Papucshős*, *Cseresnyés*), különösen a hősként felmutatott nőalakokban ez a „csak magára néző önüdvözülés”,⁹ „az üdvért vállalt könyörtelenség”¹⁰ kísért.

Sándor Iván korszakolása szerint (Kocsis Rózsával egybehangzóan) 1945 után kezdődik Németh László életművének újabb nagy eszmei periódusa. Ő azonban nem az etikum növekvő szerepével jellemzi az új fordulatot. Szerinte ekkor következik be a „szembenézés az ideával”, majd a „túllépés az ideán”.¹¹ Az üdvösséget kereső Németh László Vásárhelyen új „gyülekezetre”, végre *valóságos* emberi kapcsolatokra talál. Ebben az új kihívásban az eddigi módszer megfordul. Míg eddig az ideához, az üdvözülés eszményéhez mérte a valóságot, most a valóság közvetlenebb megismerését tűzte ki célul. Új hőstípusa már nem ön-üdvének hajszolója, hanem a valóság faggatója, az igazság szakadatlan és alázatos keresője, akinek az igazság megtalálása adott esetben fontosabb lehet, mint morális tisztaságának demonstrálása. Ezzel a konfliktussal küzd Galilei és a hiteles történelmi önismeretért perlő Görgey *Az árulóban*.

Az üdvtanon való túllépéssel Sándor Iván szerint végül is *nyert* Németh László életműve. Az egyéni üdvösség kergetése helyett vállalja a történelmi jelenlétet, gazdagodik valóságismeretben és realitásérzékekben. Már nem abszolutizálja üdvtanát: lát olyan célokat is, amelyekért kockára lehet és kell tenni az egyéni üdvösséget. Sándor Iván úgy látja: ezzel a történelemalakítás lehetőségére is igent mond.

Elemzése szerint Németh László élete végén (a *Cromwell*-dráma tervében és a *Gandhi halálában*) újra szembenéz törté-

⁹ Sándor Iván: i. m. 124.

¹⁰ Sándor Iván: i. m. 123.

¹¹ Sándor Iván: i. m. 155., ill. 185.

nelmi cselekvés és morális tisztaság viszonyával. Alapkérdése: „lehet-e a történelmet formálni nem történelmi eszközökkel?”¹², létezik-e „nem euklideszi politikai taktika”?¹³ Németh László ideálja ugyan a „politizáló szentség”, de Sándor Iván értelmezésében inkább eszménye realizálhatatlansága felé hajlik, a történelmi cselekvés felelősségét ennek ellenére is vállalva. „Gandhi, aki azt gondolta, hogy » eszközeivel magát megóvta a történelem fertőzésétől, nem zárta-e ki tényleges alakításából«? ”¹⁴ Sándor Iván a Németh László által fölteszt kérdést „gyanúnál többnek”, „felismerésnek”¹⁵ nevezi, és ezzel végül morál és politika összeegyeztethetlenségének hitét adja Németh László szájába.

Az 1945 utáni írói életrészesz fénnyében sok minden fel is jogosíthatja erre, de Németh László tanításának mégis – ekkor is – más sugárzása van. Talán érdemes a periodizáció kérdését efelől is újragondolni. Mert igaz az, amiben lényegében mindkét szerző egyetért, hogy Németh László munkásságában korszakhatárokat jeleznek morál és politika, emberformálás és történelemalakítás viszonyának új és új aspektusai. Valószínűleg akkor is igaza van Sándor Ivánnak, amikor Kocsis Rózsánál élesebb határvonalat jelöl ki a harmincas évek végén – a negyvenes évek elején. Németh László ekkor valóban úgy véli: nemzeti léptékű történelemalakításra többé nincs lehetőség. Ez a pálya alapvető fordulata – tulajdonképpen a Kocsis Rózsa által későbbre datált „etikai” fordulat tartalmával is azonosítható. Az életmű persze nem ekkor kapja meg morális fűtöttségét. Már indulásában is erkölcsi kérdésfeltevések sarkallták, ahogy Sándor Iván az „üdvtan” gondolatában meg is fogalmazza. A morális kötelezettség ekkor azonban még elsősorban a *nemzeti sors formálásában* találta meg hivatását: voltaképpen

¹² Sándor Iván: i. m. 274.

¹³ Sándor Iván: i. m. 275.

¹⁴ Sándor Iván: i. m. 276.

¹⁵ Uo.

az *etikum felől motivált politikáról*, a nemzeti történelem alakításának morális parancsáról volt szó. Amikor Németh László (a Sándor Iván által pontosan kijelölt korszakhatáron) úgy érzi, hogy a kis népek – különösen a belső megújulás lehetőségét elszalasztó Magyarország – már nem szuverén alanyai a történelemnek, morális és politikai talajvesztése valóban gondolkodói válságba sodorja. Hamarosan azonban új cselekvési terepet keres.

Ez az új orientáció viszont nem írható le egyértelműen sem az üdvtanon való túllépésként, sem a korábbi eszmények etikummal való megemléseként. Inkább a morális igény, az üdvösségkeresés *új léptéke* jelentkezik. Mivel úgy látja, a nemzeti (legalábbis a kismemzeti) politikák kora leáldozott, a világtörténelem formálásában való részvétel új lehetőségét kutatja maga és nemzete számára. Ezt egy alapvetően morális hivatásban találja meg: a kis nemzetek feladata az új ember, az új erkölcs kimunkálása a világcivilizáció számára. A nemzet itt már nem politikai, hanem erkölcsi-pedagógiai műhely.

Ha első alkotói periódusát a morálisan motivált politika jellemezte, most *politikai indítékú* (vagyis a világtörténelmi cselekvés útjait kereső) *morális feladatvállalásról* van szó. Ahogy Sándor Iván idézi Németh Lászlót:

„ha Kelet-Európa népei elvesztették is a történelemformálás lehetőségét, épp ezáltal válhatnak igazi lélekké. S ez a mélyebb, teljesebb lélek Dosztojevszkij, Ady és a Kalevala lelke: ez lesz, ami revánsot vesz egykor, mint Rómán a kereszténység.”¹⁶

Ennek a fordulatnak egy-egy aspektusa persze értékelhető az „etikummal való megemléseknél”, de a „történelemből való kivonulásnak” is. Annyi bizonyos: itt a morális küldetés, ha nem is apolitikus, de már nem közvetlenül politikai természetű, inkább *megváltó* jellegű, a nevelésben, a személyiség-nemesítésben talál magára. Az igazi emberi drámát Németh László itt már nem elsősorban a nemzeti politika alakulásában

¹⁶ Sándor Iván: i. m. 141.

keresi, hanem az emberi kapcsolatok megszelídítésében, az értékteremtésben látja. A korábbinál kevesebb a közvetlen programja a nemzeti politika számára. A politikai berendezkedésben inkább az érdekl, nyújt-e elfogadható feltételeket az emberi-erkölcsi műhely kialakításához. Hajlamosabb az adott történelmi körülmények tudomásul vételére és elemzésére is annak érdekében, hogy kitapogassa az erkölcsi jobbító szándék lehetséges irányait. Ennyiben – ahogy Sándor Iván érzékelteti – kétségkívül több benne a történelmi realitásokkal számot vető valóságérzék, az elemző igazságkeresés, mint korábban. Ő így vall erről:

„... ha ma lennék fiatal, inkább az étellel, az életben útkat kereső nagy emberi érdekekkel próbálnám azonosítani magam... Az adott szocializmus fölött például nem egy tökéletes szocializmus plátói eszméjét próbálnám megcsillantani, hanem lentől, a szívemben hordott Jóság felől próbálnám úgy átjárni, hogy minél jobban hasonlítson rá.”¹⁷

Ezen az úton, a nemzeti politika helyett a személyiség-építést választva tágult is, szűkült is a morális cselekvés horizontja. A nemzetben gondolkodás helyett egyfelől most az emberiségben, a világtörténelmi szereposztást figyelve gondolkodik; másfelől viszont a nemzeti politika történelmi léptékét a személyes kapcsolatok, a kisvilág, a magánszféra etikája váltja fel. A nemzetmegváltó küzdelem helyett az embermegváltó irgalmasságot eszményíti – a morális politizálás helyett a mindennapok közvetlen morálját.

A léptékváltásban az értékválasztás mellett van valami értékfeladás is. A napi politika végül is nemzeti méreteken zajlik: ha a morál birodalmát *efölött* és *ezalatt* (a világtörténelmi feladatok és a személyes lét szintjén) határozza meg, akkor a politika egy jelentős részét végül éppen ő fosztja meg az erkölctől, holott eredetileg pontosan morál és politika összhangjáért küzdött. Azáltal, hogy az erkölcsi érték abszolút

¹⁷ Németh László: *Ha most lennék fiatal* (1961.) In: *Sajkódi esték*. Bp. 1974. 341.

érvényesülésének terepeit keresi, és az igazi történelemformáláshoz szerintem nem elégséges nemzeti politikát kiiktatja ezek közül, éppen ő relativizálja az erkölcsöt, meghúzza érvényessége határait.

De nem ez az utolsó szava ebben a kérdésben. Ahogy Sándor Iván is rámutat, élete végén újból szembesül morál és politika, történelemformálás és erkölcsi tisztaság összeegyeztethetőségének problémájával. Amint láttuk, Sándor Iván szerint ebben a dilemmában a valóságon iskolázott gondolkodás *kételyén* van a hangsúly. Németh László morálfilozófiájából, az utópia történelmi erejébe vetett hitéből inkább az következik, hogy a kérdés újravállalt megfogalmazásával az egészen soha meg nem tagadott igényt jelenti be ismét: politikum és morál egysége a rezignáció minden fázisa után is végiggondolásra, szembeállításra érdemes mércéje az emberi cselekvésnek.

Már az életmű tagolásának most idézett vitájában is felsejlik a két monográfia másik, szembesítésre érdemes problémája: a „keleti” és a „nyugati” jelleg viszonyának értelmezése Németh László munkáiban. Hiszen – különösen az életmű későbbi szakaszaiban – Németh László egyre nagyobb érdeklődést tanúsít a kelet-európai népek világtörténelmi szerepe iránt, kiszélesíti és újraértelmezi a „tejtetsvérség” korábbi gondolatát.

Kocsis Rózsa elemzése szerint a Németh László-életmű egyik meghatározója a keleti és nyugati értékvilág egyesítésének programja. Úgy véli, hogy a 20. századi irodalomra jellemző „gondolkodói igénynek” Németh László „kelet-európai formában tett eleget”.¹⁸ Ennek a gondolkodói igénynek tipikus nyugat-európai termékeként mutatja be az egzisztencialista lételméleti regényt és a drámai parabolát. Eszerint Németh László az életfilozófiai regényt – Tolsztoj példája nyomán – „kelet-európai helyzetükből fakadt moralizmussal”¹⁹ oltja be, a filozófiai igényű modern dráma parabola-technikája mellett

¹⁸ Kocsis Rózsa: i. m. 14.

¹⁹ Uo. 551.

pedig megőrzi a szereplők és események történeti hitelességét. Szemben az abszurd és groteszk felé hajló, az ember tragikomikus mivoltát hangsúlyozó (pl. dürrenmatti) parabolával, az ő művei igazi tragédiák, főalakjai tragikus bukásukban megigazuló hősök maradnak, a groteszk nem szorítja ki a pátoszt – mondja Kocsis Rózsa. Mindez a nemzeti lét kérdéseivel szembesülő kelet-európai irodalmak úgynevezett „komolyságával” van összefüggésben, amit Németh László többször is hangsúlyoz.

Sándor Iván jóval problematikusabbnak és egyenetlenebbnek látja Németh László drámaírói teljesítményét a műfaj megújításában. A Németh László-i drámaformában nem a nyugati típusú parabolikus dráma és a hagyományosabb „keleti” formák ötvözésének műfaji leleményét üdvözli, hanem az író – drámái egy részét illetően – az újítás *következetlenségében* marasztalja el. Konceptiója szerint Németh László műfaji tekintetben nem teljesítette saját programját. Hiszen tanulmányaiban azt ígerte: szakítani akar a polgári színház konvencióival, megszüntetni a színpadi idő „szolgai együttjárását a néző zsebórájával”,²⁰ felhagyni a polgári nappalik színpadi másolásával. Filozofikus színházat kíván teremteni, ahol a színpad szimbolikus helyé lesz.

Sándor Iván szerint ezt a tervét végül nem valósítja meg. Hősei – ha olykor történelmi jelmezekben is – az ismert ebédlőben, a néző zsebórájával együtt járó időben cselekednek. Amit tehát Kocsis Rózsa a filozófiai jellegű, de a történelmi realitásokat megőrző drámaforma sajátosan kelet-európai vívmányaként értékel, az Sándor Iván szerint következetlenség, a drámaújító vállalkozás félbemaradottsága.

Kétségtelen, hogy Németh László nem tartotta be a tisztán szimbolikus-, filozofikus színpad kialakítására tett ígéretét. Az is igaz, hogy egy s másban talán vesztesége is ez drámairodalmunknak. Sándor Iván elemzése abban is meggyőző, hogy az

²⁰ Sándor Iván: i. m. 63.

ún. „hitvalló drámák” (az *Eklézsia-megkövetés*, a *Husz János*) esetleg adekvátabb formát találtak volna a *Sámsonéra* emlékeztető mitikus moralitásszínpadon, ahol az elvont Jó és Rossz örök küzdelme zajlik. Mégsem egyszerű következetlenség azonban, hogy Németh László nem alkotta meg az ígért szimbolikus-, filozofikus drámaformát. Inkább tehetsége természetéhez, mondandója lényegéhez való mélyebb hűségről van szó. Németh László gondolatnak és erkölcsnek a *mindennapokat* és a *valóságos történelmi szituációkat* megemelő dilemmái érdeklik – erkölcs és élet, elhivatottság és történelmi lehetőség, érték és valóság viszonya. Ebben az ellentmondásorban a „polgári ebédlő”, az idő valódi folyásától el nem szakadó játéktempó nem feltétlenül a gondolatot gúzsba kötő konvenció. (De nem is mindig a kevésbé játékos, hagyományosan komoly, a „keletiséget” képviselő történelemlátás kelléke, mint Kocsis Rózsa általánosítja.) Inkább a „van” és a „kell” ellentmondásának egyik pólusa, a morális kihívást jelentő történelmi valóság jelképe. A társadalmi drámák hősmodelljének a „polgári ebédlő” idilljének vonzásával és taszításával kell megküzdenie, a történelmi drámák hőseinek hite a meg nem állítható és át nem ugorható reális idő történetiségével szembesül. Így éppen a legjobb drámáiban ez a kellékeiben is reális, akár az annyit ostromozott polgári színpadra is odaillő környezet szimbolikus jelentést is hordoz: a „van” mindenkori jelképeként, a történelmi realitás szorításaként szerepel. Szimbolikusnak és reálisnak ezzel az állandó egymásba csúsztatásával indítja meg Németh László pl. azt az ismert (leginkább Paskándi, Sütő nevével jelzett) drámatörténeti vonulatot, amelynek darabjai egyszerre történelmi tragédiák és filozofikus példázatok egy erkölcsi-gondolati probléma átvilágítására.

A „Kelet” és „Nyugat” problematikája azonban nem csak műfaji kérdéseket érint. Kocsis Rózsa könyvében a fogalompár különösen kitüntetett szerepet kap. Szerinte a *nyugati és keleti értékvilág* szintézisének irányában alakul a Németh László-i gondolatrendszer is, amely a nyugati civilizációt és keleti lelket

egyesítő hőmodellekben jut el fejlődése tetőfokára. „Nyugati” és „keleti” egyesítése Kocsis Rózsa elemzése szerint tehát egyrészt műfaji lelemény, az irodalomtörténeti hagyományokhoz való viszony; másrészt a műformát belülről is átvilágító erkölcsi parancs és emberideál. Égető Eszter és Kertész Ágnes „a nyugati kultúrától művelt, de a saját lelkét megtartó, kelet-európai ember”.²¹ Kocsis Rózsa a keletiséget mint „a történelem alatt élő, de a természettel kapcsolatot tartó, közép-kelet-európai népi világképet”²² fejt meg. Ezt a világlátást szerinte alapvetően a kollektív szemlélet, az individualitás hiánya hatja át. „E szemlélet alapja a létért vívott örökös küzdelem... Ebben a folyamatban az ember nem egyéniségével kiemelkedő individuum, hanem az életet szolgáló és megtartó láncszem csupán.”²³

A természetközeli, egyben a természetnek jobban kiszolgáltott archaikus, ha úgy tetszik, „keleti” kultúrákra valóban igaz e jellemzés. Az is lehet, hogy a kelet-európai társadalmak paraszti kultúrája is őriz valamit ezekből a vonásokból. Azzal már azonban nehéz egyetérteni, hogy a Németh László-hősökben a keletiség éppen az antiindividualitásban teljesedne ki. Pedig Kocsis Rózsa monográfiája szerint Égető Eszter „nem individuum, hanem az életet megtartó és szolgáló láncszem”. „Keleti lelkének nagy erénye az önfeláldozó odaadás, egyszersmind buktatója az önpusztítóvá vált passzivitás.”²⁴ Kertész Ágnes, az *Irgalom* hősnője is „háttérbe szorítja individuális énjét”.²⁵

Égető Eszterről és Kertész Ágnesről, azt hiszem, tévedés volna azt állítani, hogy a szó Kocsis Rózsa által használt jelentésében nem individuumok, nem autonóm személyiségek, nem áhítják az önmegvalósítást. Még a kevésbé tudatos Égető

²¹ Kocsis Rózsa: i. m. 410.

²² Kocsis Rózsa: i. m. 556.

²³ Kocsis Rózsa: i. m. 557.

²⁴ Kocsis Rózsa: i. m. 412.

²⁵ Kocsis Rózsa: i. m. 529.

Eszter is meg akarja valósítani önmagát, saját legjobb képességét: az idillszövő harmóniát. Akár az *Irgalom* hősnőjének, neki is *ügye* van a világban, ő is személyes küldetéssel bíró individuum. Ügye képviselőként semmiképpen sem passzív; más kérdés, hogy ez az ügy, ez a küldetés éppen a közösség megteremtése, az „idill” felépítése. Égető Eszter és Kertész Ágnes „minőségét”, egyedi meghatározottságát, individualitását éppen közösségkereső hajlamaik adják, amelyek megkülönböztetik őket az „örültek” individuálisan széttagolt világtól. Nem oldódnak fel mint „megtartó láncszem” ebben a világban, ellenkezőleg: a szeretet és a megbocsátás (csak annál hitelesebb) objektivitásával, a Németh László-i „belátással” képesek szemlélni azt.

Mindez azonban nem negligálja teljesen a „keletiség” kérdését. Németh László gondolkodásának – a vásárhelyi korszaktól kezdve – kétségtelenül fontos kategóriapárja a „keleti” és a „nyugati” szellem. Az is igaz, hogy ebben a polarizálásban inkább a keleti értékek közé sorolja a közösségben élés vágyát és képességét, az irgalmasság, alázat, testvériség erényeit – voltaképpen az élet tolsztoji modelljét. Hőseiben azonban ezek az értékek mint a magasan fejlett *individuum* önmagával szemben támasztott követelményei jelennek meg. Kétségtelenül a felbontó-elemző racionalitás nyugati szelleme egészül ki ezekben az alakokban a „közös emberi”-nek érzett, „Európa alatt” megőrzött értékekkel – de nem az individualitás feladása árán. Kérdés az is, hogy mennyi joggal azonosítható az emberi lélek egységes, eredeti állapota a fent jelzett értékekkel, mindezek a keleti kultúrákkal, a keleti kultúrák pedig Kelet-Európával. Ez azonban már Németh László fogalomhasználatát kérdőjelezi meg. Úgy tűnik viszont, hogy Kocsis Rózsa fenntartások nélkül veszi át Németh László „nyugati szellem–keleti lélek” fogalompárját, amely pedig a Németh László-i gondolkör csak egyik, metaforikus értelmezési szála. Noha kevesebb veszélyes konzekvenciával jár, mint a „mélymagyar–hígmagyar” kompromittált tipológiája, de ahhoz hasonlóan csak

szuggesztív metaforának, és nem történeti-társadalmi elemzésnek fogadható el.

Ebben a kérdésben inkább Sándor Iván győz meg arról, hogy Németh László a keletiség fogalmát, az ebben rejlő „közös emberi” vonulatát mitikus-metaforikus szinten hagyja, és (szemben a nyugati analizáló szellem alapos vizsgálatával) voltaképpen nem elemzi. Lényegének éppen a felbontó elemzés előtti és fölötti egységben látást tartja. Sándor Iván joggal kárhoztatja: „Abban az ellentétben, amit Németh a természettudomány betörésétől számított századok nyugati civilizációjának elemzésközpontúsága és az európai civilizációtól lemaradt keleti népek »Európa-mélységben« megőrzött lelkivilága között lát, ez az utóbbi túlságosan statikus . . . A lemaradottabb civilizáció sem csak ősi nyomokat őrző embervilág, gazdagabb annál.”²⁶

Hadd tegyük azonban hozzá: a nyugatiság–keletiség Németh László-i fogalompárjában *mint metaforának* nagyon is fontos tartalma van a „keleti lélek” képviselte pólusnak. Ha nem a pontos társadalmi-történelmi megfeleltetést, hanem a metaforikus jelentést kérjük rajta számon, mindenképpen *realis* értéktartalmakat jelöl. Azokra a morális eszményekre és emberi tulajdonságokra utal, amelyek a célracionális alapon szervezett, analizáló szellemű, olykor egyoldalú nyugati civilizáció értékvilágában nem kapnak primátust, nem alkothatnak egységes emberideált. Metaforikus szinten lehet ezeket az értékeket a nyugati civilizációtól való időbeli („ősi”, „eredeti”) vagy térbeli („keleti”) távolsággal szimbolizálni, de az avantgarde és az ellenkultúra néhány irányzata nyomán lehetne éppen modernnek, a nyugati civilizációhoz képest újszerűnek is tartani.

Egy biztos: Németh László ezekkel (az analizáló-racionális-természettudományos ideálhoz képest periférikus) értékek-

²⁶ Sándor Iván: i. m. 215.

kel gazdagodva kívánná egy új egységben viszontlátni Európa szellemének világosságát, a ráció erejét és régi fényét. A monográfiák – homályosabb vagy tisztább – tükrében az a Németh László áll elénk, aki a minőségeszménytől vezetve, saját ideáival újra és újra szembenézve keresi a történelem és az ember igazi feladatát. A feladatot, amelynek része ennek az új értékharmoníának a megteremtése is.

LENDVAI ILDIKÓ

„PERSPEKTÍVÁNK 'HA – AKKOR' JELLEGŰ”

HERMANN ISTVÁN: IDEOLÓGIA ÉS KULTÚRA
A HETVENES ÉVEKBEN CÍMŰ KÖNYVÉRŐL

Meglepő lehet, hogy az ideológia és a kultúra világhelyzetével foglalkozó könyvről az az első megállapításunk: végtelenül izgalmas, alig lehet letenni. Márpedig határozottan így van, s ez elsősorban az író *korszerű marxizmusának*, valamint tiszta logikájának köszönhető. A felvetett kérdéseknek nemcsak történeti megértését és magyarázatát adja, de ezeket mint komplexumokat kezeli, amelyek ugyancsak komplexumokból állanak és más komplexumokkal kapcsolódnak.

Először csak mozaikszerűen szeretnénk utalni azokra a témákra, amelyekről szól, és amelyek mind önmagukban, mind a tárgyalás és elemzés módjában igen-igen izgalmasak. Így olvashatunk arról: hogyan és mi által társadalmi lény az ember; J. C. Eccles nyomán az emberi agyról, mint ami interakcióban van az emberi szellemi tevékenységgel, s amely interakcióban a megismerési és emocionális mozzanatok mindig komplexumalkotó mozzanatként jelennek meg; Szentágothai János nyomán az akaratról mint a külső és belső érzékeléseknek egyfajta szervező kategóriájáról; Grastyán Endre nyomán arról,